

Büky László

„Merdre!”-tól az „örök anyag”-ig

1. Alfred Jarry komédiájának bemutatóját 1896-ban botrány övezte, pedig a darab modernsége, abszurd jellege és zsarnokságot elítélő jellege még ki sem bontakozott, hiszen csupán az első szövegmondat hangzott el, amely azonban vagy negyedórás zűrzavart okozott a nézőtérben: „Übü papa: Szahar! Übü mama: Ejnye! Szép dolog megint. Milyen nagy zsvivány vagy, Übü papa. [...] Übü papa: Zöld kandeláberemre, s szahar, asszonyom [...]” (Jarry–Jékely é. n.: 7.)

A magyar olvasók zöme többnyire gyermekkorából ismeri az ún. madár- vagy szarkanyelvet, amelyet Arany János is alkalmaz: „Turgudorgod, mirgit forogargadtárgál: | Argadörgősorgom margarargardtál?” (A Jóka ördöge). Az effajta nyelvezetnek ezen az -rg-s változaton kívül -v-s, -h-s és egyéb fajtája is van. Nos, Jarry királya a *Merdre!* szóval indítja a darabot, ez Jékely Zoltán (madárnyelvű) fordításában a *Szahar!* A nyitó részen kívül még tizenhét *szahar* van, továbbá ezek: *Szaharomadta, szaharhorog* (kétszer) ‘valamilyen fegyver’, *szaharházi, beszaharás, szaharzsák*. Übü papának két alantásához intézett dörgedelmében – „Fillér, Paizs, feleljetek szarzsákok!” – bizonyára sajtóhiba van (i. m. 91).

A magyar fordítás eme szaváról annak idején vita támadt. Miklós Pál méltatta Jékely fordítását, ámbátor megjegyezte: „Azt azonban, hogy a fordító – vagy a szerkesztők? – a *fattyúremeket* [ti. a *merdre-t*] kísérő szégyellőséget annyira átérezték, hogy a darab híres kezdőszavát – amely Aragon lelkesedését kiváltotta, s amely épp funkcióját tekintve lényeges eleme Jarry darabjának – szaharrá finomították, nem lehet megbocsátani” (Miklós 1966: 11/64.) Jékely Zoltán válaszában lényege nem a szó jelentésére, hanem alakjára vonatkozott: „A *merdre* hangzik franciául [a Miklós Pál által mondottakkal szemben], vagyis a *d* és a *néma e* közé ékelt *likvida* (r) erős kétszótagúvá nyújtja, a hangsúly pedig [...] majdnem egészen a második szótagra tolódik át [...]. Ez a szó [a *szahar*] éppúgy nem létezik, mint francia eredetije: *gyártott* vagy *fattyú*-szó [...].” (Jékely 1967: V, 7) – Állítólag Jarry egyik tanára ejtette ki így a *merde-t*, Übü szavajárása ennek utánzása-kifigurázása. Miklós Pál végül az alapjelentés, az írásképi stílári hatása és az esetleges képzetársítás lehetőségével érvel igaza mellett: „A *merdre* a szóban forgó francia szövegben lényegében a *merde* jelentést hordozza (olyan stilisztikai hatással, mintha a magyar szövegben pl. *tyúxarnak* írná valaki a megfelelő szót). A *szahar* azonban az írott magyar szövegben [...] ‘cukor’ jelentést asszociál az átlagolvasóban [a *szaharin* szó alapján]” Miklós 1967: V. évf. 7. sz. 48.

2. *Trágárság és irodalom* címmel a *Nagyvilág Világirodalmi Figyelőben* vitasorozat indult az 1968. évi első számban, a vélemények havonta követték egymást Abody Béla,

Gáldi László, Illyés Gyula, Szentkuthy Miklós, Ungvári Tamás, Vas István és mások tollából. Illyés Gyula egyebek között ezt írta: „A lehető legnagyobb teljesítmény – mert legritkább siker –, hogy író tolla művészi hatással szemérmetlen szót papírra vessen. Kivéve persze az eredeti jelentésüktől már mentes, a már értékük-kopott szavakat, mint a nevezetes cambronne-i főnév, azaz mit kerüljünk még ezt is: a francia merde, összes derivációjával és járulékaival” (Illyés 1968: 598.) Ezeket a derivációkat és járulékokat elegáns módon lehetett elkerülni, ahogyan először Illyés is tette volt a francia tábornok, Pierre Jacques Étienne Cambronne gróf említésével, akitől talán a „La garde meurt et ne se rend pas! (A gárda meghal, de meg nem adja magát!)” mondás is származik. Ugyanekkor, a waterlooi csata során mondta a legendák szerint a nevezetes „Merde!”-t is.

A II. világháború előtti magyar társadalom bizonyos műveltségű köreiben általánosan ismeretes volt a tábornok mondása. Kosztolányi Dezsőné elmond egy történetet Karinthy Frigyesről, amelyik szerint egy zsákügnök (!?) Karinthyéknál felejtett vagy ezer prospektust. Karinthy és felesége, Böhm Aranka ezeket „keresztülkaszul teleírták egyetlen olyan szóval, amely nemigen használatos például a napilapok, akár iskolakönyvek hasábjain, s a világtörténelemben is csak Cambronne tábornok révén került” (Kosztolányi Dezsőné 1988: 106.). Az eset hitelessége most nem tárgyunk, jöllehet Karinthy Ferenc szerint „Kosztolányiné adatai sokszor tévesek, és saját történeteként ad elő olyanokat, amelyek közismert Karinthy- és Kosztolányi-novellák”, továbbá megírja: „Kosztolányiné gyűlölte anyámat”, emiatt nemritkán rossz fényben tünteti föl (Karinthy 1988). Talán a Cambronne-féle szóhoz fűzött történet is e rossz fény egyik sugara, de ilyenféle emlegetése egybevág az illyési „kerülgetéssel”.

A merde szónak az a magyar megfelelője (itt és most a „trágár” rokonságról nem szólva), amelyet Kosztolányiné említ, ha az iskolakönyvekben nem is, a napilapok hasábjain napjainkban már föl-föltűnik, a magát polgári napilapnak nevező újság épűgy kiírja, mint a különböző bulvárlapok.

A magyar megfelelő szó előfordulásának régi múltja van, a finnugor alapnyelvig lehet visszavezetni, amelyben és a mai magyarban igenévszó (nomenverbum). A szóalakhoz kapcsolódó jelentések egyre sokasodtak és egyre pejoratívabbak lettek. Rosszalló már korai szövegbeli adatunk is a XIV–XV. századi Jókai-kódexből: „ynkab vtalak meg [...] a3 penzt hodnem a3 zamar 3arat” (= inkább utálják meg az pénzt, mintsem az szamar szarát). Az Erdélyi magyar szótörténeti tár a régiségből, a XVI. századtól öt jelentéscsoportot mutat be, valamint számos állandósult szókapcsolatot. A szó szépirodalomban való előfordulását aligha volna könnyű bemutatni, nem beszélve arról a szerepről, amelyet éppen betölt. Ennek megítélése a szövegmű korabeli társadalmi-(köz)ízlésbeli viszonyainak alapos ismerete nélkül alig lehetséges.

Csokonai Vitéz már első kollégiumi pere idején tervezgette azt a vígjátékát, amelyiket azután 1795-ben adtak elő a kollégium kis aulájában, a Gersont. Az előadás úttörő, mondhatni: forradalmi tett volt, mert addig soha nem volt iskolai színjáték a neves intézetben. A darab rendkívül népszerű lett, még 1829-ben is volt debreceni diák, aki lemásolta magának. A komédia kezdetén „Antal calefactor cigány” elmondja, hogy majdnem elragadta egy kísértet: „*Én [me]g n[em] ijedtem, hanem oda bujtam a' kementsébe la, a' hamuba sartam, azs után a' gatyámat le vettem, nem árthatott a' gonosz Lilek, el saladtam.*” (Csokonai 1978: 18.). Jarry darabjának már első szava botrányt váltott ki, itt azonban az igeként megjelenő szó elhangzása nem keltett ilyesmit, hiszen, amint a Csokonai kritikai kiadás jegyzetében olvasható: „[...] amit ma iskolába nem illő trágárságnak érzünk, azt az akkori,

különben is férfiakból álló közönség nem érezte annak” (Pukánszky 1978: 238.). Ez a fajta vaskos deákhumor mutatkozik meg Petőfi Sándor nyelvhasználatában is. Ő háromszor írja le a szót, ezek egyike szólásban van, és a negyedik alkalommal is egy szólás ismeret folytán következtethető ki. A Petőfi-szótárt is fölhasználva a következő levélbeli szöveghelyekről van szó, ezekben részben tréfalkozási szándéka, részben érzelmi fölindultság mutatkozik; Teleki Sándornak, 1847. február 5.: „Nagyon nehezen esik, hogy a füledet sem mozgatód: - - -e vagy kalaposinas?” – Kubinyi Rudolfnak, 1847. április 10.: „[...] kutyamód számítókat ígéreted betartására, mert különben oly nagy rakás szarban maradok, mint a babiloni torony vagy Jókay orra.” – Arany Jánosnak 1847. augusztus 17.: „Csak látom én, hogy szar a világ, tök a tromf.” – Arany Jánosnak 1847. augusztus 29.: „Tompát pedig hiába mentegeted [...]. Mindenesetre szar ember.” Figyelemre méltó, hogy éppen Telekihez írott levélben a szólásmondásban nem írja ki a szart, ellenben az Arany Jánosnak szólóban igen, sőt szar embert is ír.

Egyébként nemcsak Petőfi lírájában, Arany János költői nyelvében sem fordul elő a szó – erről az Arany-szótárt készítő Beke József volt szíves tájékoztatni –, hasonlóképpen (az írói szótáraink szerint) Balassi, Zrínyi Miklós, Radnóti Miklós nyelvzetében sem. Füst Milán lírájában – saját adattáiraik szerint – ugyancsak nincs meg. Ellenben naplójának ezerhétszáznál több oldalas kiadásában ez található: „[...] nem akad egyetlenegy icipici, vad népecske sem [...], amelyik fellázad a vástörvények ellen, azt kiáltja: szarom rá!” (Füst 1999: II, 578). Füst ezeroldalas levelezése ugyancsak tartalmazza ezt a szitkozódást néhány változatban, ezek azonban az előzőhöz képest személyesek. Csak egy példa, amelyet az egyik Kosztolányi Dezsőnek szóló levélben olvashatni: „Beletörődni a lassú elhalásba: úgy látszik, ebből áll. Szarni rá, akkor is!” (Füst 2002: 203.). Találni szart, szarost Tóth Árpádnak, Nagy Zoltánnak, Déry Tibornak, Pataki Dezsőnek, Hajdú Henriknek, Lengyel Menyhértnek, Fülep Lajosnak címzett levelekben (Füst 2002: 85., 105., 114–5., 134–5., 164., 244–5., 411–4.) és még néhány helyen. A névsor mutatja, hogy Füst a vulgáris-közvetlen hangnemet olyanoknál alkalmazza, akikkel fesztelen kapcsolatban volt.

Weöres Sándor lírájában legjobb tudomásom szerint csupán ez a szövegrész kapcsolható az eddigiekhez: „Mindegy, | hogy a megfagyott | kutyaszar | melyik végét szopod” (Weöres 2013: 604.). Nem tudhatni, volt-e ehhez köze a költő Baldán nevű kutyájának, vagy csupán a vulgáris kitételből készült-e Weöres valamit kicsiholni az egyébként elhagyott töredékből. A groteszk megoldások mestere e tárgyban (is) kihasználta a lehetőségeket: „Majomvacsoraemléktől | zúg a majomreterát, | majombakák menetelnek, | jobbra át és balra át” (Weöres 2009: II: 349–50.). A majomvacsoraemlék metafora aligha szorult értelmezésre. A reterát ’árnyékszék’ (retyerát, retyerád) szavunk német eredetű, a XIX. század közepétől jegyzik a nyelvtörténészek. Népies és régies stílusát Weöres a Mezzofanti bíboros magyar verskísérletei egyikében is kihasználja: „A magyarnál odaát | Fából van a reterát. | Délibábot ereget, | Légy csípi a feneket” (Lö lió, Weöres 2009: III, 90.).

Ugyancsak archaikus ma már a hajdani szállodák illemhelyeinek számozásmódjából (00) ismeretes és széles körben elterjedő jele, amelyet Bolond Istók művészként készít: „Szépérezéhiányom ellenére a gyár művészeti osztályán alkalmaztak mint festőt, mivel éppen ott akadt üresedés: az ajtódeszkákra én festettem a dupla nullát.” – „Valamelyik emeleti lakás ajtaján meglátott egy büszke névjegyet: »Örült Szvetozár, illemhelygyári duplanullafestő, hatóságilag engedélyezett okleveles úriember.«.” – „Már kevés

lett a pénz, amit a duplanulla-festéssel kerestem.” – „Eljött az idő, mikor a milliomodik duplanullát festettem” (Weöres 2009: I, 358., 359., 364., 365.). Bolond Istók tevékenysége csupán groteszkségében nem hasonló Madách Imre „Michel-Angelo”-jának széklábfaragásához...

A társadalmi illemrend megsértésének különféle fokozatai és módozatai mellett ritka az illemhelyek és használóik említése a szépirodalomban. A társadalom tagozódásának éles vonalait rajzolja meg Márai Sándor (1934/1990: 8.): „A központi fűtés korszerű újítás volt, de a cselédklozetekről is sokat beszéltek, mert – évszázadokon át, finom tapintattal – senki nem érdeklődött, hol és merre végzik a cselédek dolgukat. Ez a »modern« építész, aki a mi bérházunkat építette, újító volt azon a vidéken, mikor művében ilyen határozottan elkülönítette az urak és a cselédek együttélésének szükséghelyeit. Diákkoromban dicsekedtem is, hogy házukban a cselédek külön klozetre járnak. A valóság az volt, hogy a cselédek, különös szeméremmel és idegenkedéssel, nem látogatták az elkülönített illemhelyeket, s nem is lehet tudni, hová jártak hát. Valószínűleg ahová régebben azelőtt is, évszázadokon át, az idők elejétől.”

Az orvosi szaknyelv a latin *faex* 'borsepró, szenny' szóból alakította ki az emberi ürülék megnevezésére szolgáló *faecalia* szót. Arra, hogy ezt az anyagot költő úgy nevezze meg, hogy mindenféle – a fentiekben részben bemutatott – képzetektől leválassza, József Attila volt képes, és éppen a szerelmes ember rendkívüli érzelmi állapotában: „Az örök anyag boldogan halad | benned a belek alagútjain | és gazdag életet nyer a salak | a buzgó vesék forró kútjain!” (Óda, József 1984: 180.). Érdemes megjegyezni, hogy Füst Milán lírájában már korábban – (*A nő dicsérete*, Füst 1910) – jelenik meg a szeretett nő biológiai ábrázolásmódja, nála az *anyag* azonban más jelentésű:

Ó játékos ujjaid, ó finom szíved: picinyke serleg,
Ó lány ágyékod s langyos, édes, leglányabb hasad,
Ó fénylő fogad: lágy, olvadó száj csiszolt, édes műszere.
S finom ereid: kék, felejthetetlen hímzés drága testeden,
S ó finom belső szerveidnek egész ékes bársony-tokja te!!
[Új szakasz.]
S ó finom anyag te, sokkalta, sokkalta finomabb annál,
Ki téged szeret!!

3. Az emberi érzelmeket aligha lehet olyanféle skálán mérni, mint például a hőmérsékletet, de itt is van 0°, ennek ellenére az érzelmek nyelvi kifejezésére is szolgáló szavakat efféle mércén elhelyezni ugyancsak bajos, a *szahartól* az (örök) *anyag*-ig ez jól megfigyelhető, hiszen mindegyik hatása csak a legtágabban értelmezett szöveggörnyezetből kiérezhető érzelmi-hangulati háttér alapján ítélni lehet meg.

Irodalom

Erdélyi magyar szótörténeti tár I–XIV. Főszerk.: Szabó T. Attila et al. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest – Akadémiai Kiadó, Budapest – Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár. 1975–2014

- Füst Milán 1910, *A nő dicsérete*. Nyugat I, 158–9.
- Füst Milán 1999, *Teljes napló* I–II. Fekete Sas Kiadó, Budapest
- Füst Milán 2002, *Összegyűjtött levelei*. Fekete Sas Kiadó, Budapest
- Illyés Gyula 1968, [Hozzászólás a Trágárság és irodalom vitájához.] Nagyvilág 597–8.
- Jarry, Alfred – Jékely Zoltán é. n., *Übü király*. Európa Könyvkiadó, Budapest, [1966]
- József Attila 1984, *Összes versei* I–II. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Jékely Zoltán 1967, *Fordítói felelőtlenség – vagy bírálói finomtalánság*. Kritika 7/48–48.
- Karinthy Ferenc 1988, *Kosztolányiék és Karinthyék*, Élet és Irodalom 1988. jún. 3., 7. lap
- Kosztolányi Dezsőné 1988, *Karinthy Frigyesről*, Múzsák Közművelődési Kiadó, Budapest
- Márai Sándor 1934/1990, *Egy polgár vallomásai*, Budapest, Akadémiai – Helikon. (A harmadik, átdolgozott kiadás utánnyomása) 8. lap
- Miklós Pál 1966, Jarry, *Übü Király*. Kritika 11/63–4.
- Miklós Pál 1967, *Válasz Jékely Zoltánnak*. Kritika 7/48–48.
- Pukánszky Kádár Jolán 1978, Jegyzetek. In: Csokonai Vitéz Mihály *Összes művei. Színművek* II. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Csokonai Vitéz Mihály 1978, *Gerson*. In: Uő. *Összes művei. Színművek* II. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Petőfi-szótár* I–IV. Szerk. J. Soltész Katalin – Szabó Dénes – Wacha Imre. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1973–1987
- Weöres Sándor 2009 és 2013, *Egybegyűjtött költemények* I–III. Helikon, Budapest
- Weöres Sándor 2013, *Elhagyott versek*. Helikon, Budapest